

УДК 94:334.713(477)«18/19»

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2600752>

Маслов Микола Павлович

кандидат історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії Харківського
національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди

КУСТАРНІ ПРОМИСЛИ КУРСЬКОЇ ТА ВОРОНІЗЬКОЇ ГУБЕРНІЙ В УМОВАХ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

В статті аналізуються загальні масштаби, динаміка та регіональні особливості розвитку приватної ініціативи серед сільського населення Курської і Воронізької губерніях в умовах індустриальної модернізації Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. Доводиться, що в цей час основними рисами кустарів-підприємців були висока господарська культура, освіченість, життєва енергія, справедливість, рішучість у досягненні поставленої мети, вміння сполучати ризик із тверезим розрахунком, активна громадянська позиція, прагнення до розвитку етнічної ідентичності, відкритість до всього нового в науці, техніці та духовній сфері.

Ключові слова: кустар, підприємець, індустриальна модернізація, цивілізаційний простір, приватна ініціатива, кустарна промисловість.

В статье анализируются общие масштабы, динамика и региональные особенности развития частной инициативы среди сельского населения Курской и Воронежской губерний в условиях индустриальной модернизации Российской империи в ХІХ - начале ХХ вв. Доказывается, что в то время основными чертами кустарей-предпринимателей были высокая хозяйственная культура, образованность, жизненная энергия, справедливость, решительность в достижении поставленной цели, умение совмещать риск с трезвым расчетом, активная гражданская позиция, стремление к развитию этнической идентичности, открытость ко всему новому в науке, технике и духовной сфере.

Ключевые слова: кустарь, предприниматель, индустриальная модернизация, цивилизационное пространство, частная инициатива, кустарная промышленность.

The article analyzes the general scope, dynamics and regional features of the development of private initiative among the rural population of the Kursk and Voronizh provinces in conditions of the industrial modernization of the Russian Empire in the ХІХ - early ХХ centuries. It turns out that at that time, the main features of business entrepreneurs were high economic culture, education, vital energy, justice, determination to achieve the goal, ability to combine risk with sober calculations, active citizenship, aspiration for the development of ethnic identity, openness to everything new in science, technology and the spiritual sphere. Period ХІХ - beginning of ХХ century. entered the socio-economic and ethnocultural history of the Russian Empire as a period of rather wide development of various forms of entrepreneurship among its peasant population. One of the most important issues in the history of Ukrainian entrepreneurship in the Russian Empire remains the question of the social appearance of peasant craftsmen, their mentality and the spiritual world, social and cultural demands. The socio-psychological appearance and mentality of the social group includes a system of material and spiritual needs and interests, a set of social and value orientations, as well as social moods and norms of handicraftsmanship in a particular era of industrial modernization of the ХІХ - beginning of the ХХ century. The actual material convincingly suggests that during the nineteenth and early twentieth centuries. handicraft business in the Kursk and Voronij provinces was an important component of the economic development of the Russian Empire. The data presented in

the article shows that small-scale industrial entrepreneurship played a very important role in the formation and development of market relations in pre-Soviet Russia. The conducted research shows that folk crafts and crafts had a rich and bright history in the Kursk and Voronij provinces. An important condition for the organization of efficient management in many peasant communities was the rational use of available natural resources and their optimal combination with the accumulated over the century by national production traditions. That is why during the XIX - early XX centuries. In the Kursk and Voronizh provinces there were handicraft cells with distinctive traditions of organization of small industrial production. In such artisanal centers, folk crafts developed on the basis of a combination of the best traditions of folk art with the latest at the time the achievements of decorative and applied arts. Kustari tried to enrich their production with new species, forms, plots, and took an active part in satisfying the material, spiritual and aesthetic demands of the local population. The progressive development of market relations, which became characteristic of the nineteenth and early twentieth centuries, presented

Keywords: entrepreneur, entrepreneur, industrial modernization, civilization space, private initiative, handicrafts industry.

Постановка проблеми дослідження визначається, тим що XIX – початок XX ст. ввійшли в соціально-економічну та етнокультурну історію Російської імперії як період досить широкого розвитку різноманітних форм підприємництва серед її селянського населення. Одним з найважливіших питань історії українського підприємництва Російської імперії залишається питання про соціальний вигляд селян-кустарів, їхній менталітет і духовний світ, суспільні і культурні запити. Соціально-психологічний вигляд і менталітет соціальної групи містить у собі систему матеріальних і духовних потреб й інтересів, сукупність соціальних і ціннісних орієнтацій, а також суспільних настроїв і норм поведіння кустарів у конкретну епоху індустріальної модернізації XIX – початок XX ст. Без дослідження цих елементів характеристика розвитку малих форм підприємництва в Російській імперії буде неповної й односторонньої. Саме тому постановка проблеми дослідження визначається як її актуальністю, так й недостатньою вивченістю її в українській та світовій історіографії. Важливість розробки досліджуваної проблеми диктується назрілою необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів розвитку народних промислів в Курській і Воронізькій губерніях й об'єктивного визначення їх ролі й місця в соціально-економічному та етнокультурному загальноросійському просторі. Можна констатувати, що для сучасної української історичної науки дослідження стано-

влення та розвитку кустарних промислів в Курській і Воронізькій губерніях у XIX – на початку XX ст. залишається досить актуальним і представляє значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень свідчить, що обрана наукова проблема не завжди привертала увагу дослідників. Серед нечисленних публікацій, що стосуються окремих аспектів історії кустарних промислів в Курській і Воронізькій губернії у XIX – на початку XX ст., слід особливо визначити дослідження таких авторів А.Ф. Будзан [3], К. Бюхер [4], Г. Вагнер [5], П.І. Василевский [6], О.Л. Вербина [8], Я.Є. Водарский, Э.Г. Истомина [14; 15], В. Воронов [18], В.П. Воронцов [19], М.П. Маслов [22], П. Маслов [21] та деяких інших. Історіографічний аналіз цих робіт дозволяє зробити висновок, що попередниками був зібраний і узагальнений значний фактичний матеріал, але дотепер вивчалися лише окремі аспекти проблеми, висвітлені, як правило, попутно при розгляді більш широких тем. Це й зумовило авторський інтерес до дослідження розвитку кустарних промислів в селах Курської та Воронізької губерній в умовах індустріальної модернізації XIX – початку XX ст., яке ґрунтується на комплексі різноманітних за походженням джерел.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми та ступенем її наукової розробки попередниками. Саме тому в даній статті висувається завдання проаналізувати основні етапи зародження та

напрямки розвитку і модернізації кустарних промислів в Курській і Воронізькій губерніях протягом XIX – початку XX ст, а також визначення місця кустарної промисловості в соціально-економічному просторі Російської імперії протягом XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Кустарі Курської та Воронізької губерній, які займалися малим промисловим підприємництвом володіли значним запасом практичного досвіду і народних знань. Саме це й дозволило їм винаходити, удосконалювати, пристосовувати до місцевих умов прості й досить надійні в роботі знаряддя праці та побутові речі. Невичерпна фантазія, багатство технічних рішень, мудрість і дотепність, безпосередність і оптимізм, особливе чуття функціональності й декоративності, високий ступінь узагальненості образів – це ще далеко не всі риси, якими в російському суспільстві прийнято було характеризувати творчість високообдарованих народних митців у XIX – на початку XX ст. [1, с.40-45].

Серед різноманітних малих форм промислового підприємництва селянського населення Курської та Воронізької губерній найголовніше місце протягом XIX – початку XX ст. займали текстильні промисли, гончарство, деревообробка, мистецтво художньої різьби по дереву, ковальство та інші види обробки металу, чинбарство, кушнірство, чоботарство, іконопис, виготовлення дитячих іграшок, писанкарство та інші промисли та ремесла. Своєю високою майстерністю виробники місцевих дрібних промисловців завжди привертала увагу суспільства. Незважаючи на виняткову товарність малого промислового підприємництва в Курській та Воронізькій губерніях, значна частина кустарних промислів і ремесел мала сімейний характер. Проникнення капіталу в кустарно-ремісничу промисловість здійснювалося по лінії торговельних збуто-постачальних операцій. Найважливіше місце в соціально-економічній організації кустарного виробництва належало скупникам [7, с. 111].

Особливе місце в соціально-економічному та культурному житті кустарів Курської та Воронізької губерній за-

ймали текстильні виробництва, які виникли на ще у другій половині XVII - XVIII ст. Пізніше текстильні промисли стали приймати форму дрібнотоварного виробництва й виходити на загальноросійський ринок. Причини, які обумовили швидкий розвиток малих форм текстильної промисловості на землях Курської та Воронізької губерній, були значною мірою стандартними для багатьох кустарних промислів – історичні традиції місцевих сільських громад, селянське малоземелля, сприятливі природні умови, господарчі потреби місцевого населення тощо. Розвиток у Російській імперії ринкових відносин створили сприятливі умови для подальшого росту дрібного текстильного виробництва на землях Курської та Воронізької губерній [9, с. 34-36].

В загальноросійських масштабах окремі регіони Курської та Воронізької губерній за рівнем розвитку малих текстильних виробництв впевнено займали одне з провідних місць. Повсюдно в Російській імперії славилися борисівські «камчатні» скатертини, оскільські художні тканини, ракітянські килими, білгородські мережива та пояси. Впродовж XIX - початку XX ст. текстильне народне мистецтво залишалося багатограним. Воно складалося не тільки зі створення тканин та килимів за допомогою ткацтва, в'язання й мереживоплетіння, але й з декорування їх за допомогою розпису, вишивки, аплікації, набійки. Причому даний вид мистецтва не фокусувався тільки на масових виробках дрібної текстильної промисловості, але й на авторських дизайнерських роботах, які створювалися в багатьох кустарних осередках Курської та Воронізької губерній. Невипадково, що на Всеросійській сільсько-господарській виставці, яка проходила у Харкові в 1887 році, майстрині із села Болховець та слободи Пушкарної були визнані гідними почесних нагород [10, с.17-18].

В історичному ландшафті Курської та Воронізької губерній XIX – початку XX ст. існувало багато кустарних осередків із самобутніми традиціями організації прядильного, ткацького, килимарського, сукнарського та інших текстильних виробництв, історично сформованими художні-

ми системами декорування виробів, професійною обрядовістю. В цих кустарних осередках Курської та Воронізької губерній текстильні промисли, розвиваючись на багатівікових народних традиціях декоративно-прикладного мистецтва, успадкувало з минулого як техніку виробництва тканин та килимів, так й основні принципи їх художнього оформлення. При схожості багатьох прийомів виготовлення тканин та виробів з них в різних сільських громадах Курської та Воронізької губерній, вони часто відрізнялися одна від одної колоритом, композицією візерунків, сполученням орнаментальних форм [18, с. 24-29]. Серед основних регіонів розвитку малих форм ткацьких та килимарських виробництв масштабністю та динамікою виділялися: слобода Борисівка Грайворонського повіту; слободи Великомихайлівка, Покровська, Борсуки, Холань Новооскільського повіту; слободи Тернівці, Шопин та село Муром Білгородського повіту; слобода Стреліче Корочанського повіту та багато інших слобод і сіл Курської губернії. В цих кустарних осередках ткацтво і килимарство являло собою складний комплекс прийомів роботи та знарядь виробництва різного походження, що виникли в різні часи й відбивали довгу і складну еволюцію народної майстерності [16, с. 328-329].

Яскравим прикладом збереження в малому текстильному виробництві індустріальної епохи багатівікових народних традицій був борисівський кустарний осередок, який знаходився в сл. Борисівка Грайворонського повіту Курської губернії. Протягом XIX - початку XX ст. він був одним із найбільших та найбагатших на різноманіття народних текстильних промислів осередків Курської губернії. Слобода Борисівка була також крупним осередком рушникового промислу, в якому основним матеріалом були коноплі й льон, які широко вирощувалися місцевим населенням. На рушниках борисівських майстринь горіли стилізовані квіткові мотиви, вазони із квітами, схожими на тюльпани, медальйони «журавлі», а також «свічники», з яких, немов полум'я піднімалися нагору червоні мальви, збагачені творчою фантазією майстрів. Борисівські кустарі прикрашали свої

твори народного мистецтва широкими поперечними смугами орнаменту із сюжетними акцентами типу медальйонів по краях рушника, які йшли ламаною лінією, розміщеною в кілька рядків [13, с. 48-49].

В сфері кустарного килимарства було зайнято 2,7 тис. селян-кустарів. В тому числі в Курській губ. нараховувалося 1,8 тис. кустарів-килимарів, а в Воронізькій губ. – 0,9 тис. килимарів [10, с. 29]. Звичайно ці кустарі виготовляли килими трьох видів – безворсові («гладкі», «гладцові»), коротковорсові («махрові»), довговорсові («коці»). Килимарі Курської та Воронізької губерній здавна ткали безворсові килими з пофарбованої вовни, але починаючи з 70-х років XIX ст. перейшли на виготовлення ворсових килимів – махрових та коців із квітковим візерунком з великих яскравих квітів на чорному тлі [11, с.23-28].

В Курській губернії протягом XIX – початку XX ст. килимарство процвітало в багатьох слободах і селах Курського, Фатежського, Львовського, Грайворонського, Новооскільському та Щигровського повітів. В кустарних осередках Курської губернії виготовлялися килими усіх видів – безворсові та ворсові. Тло килимів килимарі Курської губернії завжди робили чорним, незважаючи на те, що фарбування в ці кольори була досить трудомістким. Значну частину килимів, що виготовлялося в цих повітах, продавали на Корінному ярмарку, а пізніше везли на Курську ярмарку. Повсюдно в Російській імперії, килими, що виготовлялися в кустарних осередках Курської губернії користувалися широкою популярністю. Наприклад на Московській кустарній виставці 1882 р. гладкі та махрові килими майстрині О. Анпилогової із с. Никольського Фатежського повіту були визнані гідними срібної медалі [25, с. 650-654].

У Воронізькій губернії кустарне килимарство протягом XIX – початку XX ст. було зосереджено у слободах Урив і Троїцька Коротоякського повіту, де кустарі-килимарі ткали безворсові килими. Початок промислу покладали полонені турецькі солдати, які якийсь час знаходилися в слободі Урив. Килими мали невеликі розміри, відрізнялися яскравим колоритом і закін-

ченістю композиції, розрізнялися двома видами орнаменту: рослинного та геометричного. Квітковий орнамент звичайно складався з розкиданих по тлу великих троянд із листами. Наприкінці XIX ст. зі слобод Урив і Троїцька на загальноросійський ринок щорічно надходили до 5 тис. килимів, які були виготовлені народними майстрами. Поступово кустарне килимарство поширилося й на окремі слободи і села Богучарського, Задонського та, Нижнєдевіцького повітів. Кустарне килимарство також охопило й частину етнічного українського населення села Лисок [20, с.55-57].

Надзвичайно велике значення вишивки спостерігалось в усіх сільських громадах. Тут вишивкою прикрашали жіночий святковий одяг та художні тканини, які входили в інтер'єр селянської хати. Особливе значення мав розшитий рушник – постійний супутник людини. В селах Курської та Воронежської губерній рушник слугував оберегом, прикрашав ікони, зустрічав гостей хлібом-сіллю, проводжав у далеку дорогу синів батьківським благословенням, а довгими зимовими вечорами збирав балакучих дівчат навколо каганця за роботою. Рушники були потрібні на весіллі, у родильних, хрестинних і поховальних обрядах. Досить часто розшиті рушники дарували в церкву, прикрашали ними ікони та нагробні хрести [12, с. 94-100].

Протягом XIX – початку XX ст. в селах Курської та Воронежської губерній вишивка була одним з найбільш поширених способів оздоблення одягу та різноманітних предметів побуту. Повсюдно жінки займалися вишивкою. Робили її на домотканому полотні, сукні, повсті та шкірі кольоровими нитками. Кожна вишита річ мала свою місцеву специфіку, що виявлялася в орнаменті, кольоровій гамі, техніці виконання. Помітні центри вишивки зложилися в Суджанському і Грайворонському повітах Курської губернії, чому сприяли місцеві монастирі, де рукоділля здавна займало особливе місце. У сл. Біла Судженського повіту наприкінці XIX ст. селянки вишивали скатертини, рушника і постільну білизну. Всього в слободі на ринок працювало близько 20 дрібних сімейних майстерень, серед яких одна мала 10

найманих вишивальниць, 16 дворів – від 2 до 6 чол., і 4 родини працювали самостійно. Збут був пов'язаний з Харківською, Полтавською та Чернігівською губерніями звідки й надходили замовлення [17, с.11-14].

Ще одним відомим осередком народної вишивки Курської губернії була слобода Борисівка Грайворонського повіту, де жінки вишивали багатобарвний рослинний орнамент на предметах одягу, рушниках, скатерках, серветках, фіранках. Уже в другій половині XIX ст. вишивання в Борисівці набрало характеру дрібнотоварного виробництва. Кожний борисівець знав, що рушник є наслідком кропіткої тяжкої роботи, а щоб вишити його, треба мати набиякий хист. В традиційній борисівській вишивці важливе символічне значення мав колір. На багатьох рушниках переважав червоний колір. Саме він у народному уявленні уособлював життя, сонце, продовження роду, здоров'я. Вишитий рушник вузьким довгим шляхом слався від самого народження малюка до його хрестин, потім займав почесне місце на весіллі, на сімейних святах і, нарешті, супроводжував людину у невідомий потойбічний світ [23, с.84-86].

Серед сільського населення багатьох регіонів Курської та Воронежської губерній було також широко розвиненим кустарне виробництво повсті й валяного взуття. Головною сировиною в кустарному виробництві повсті й валяного взуття була шерсть великої рогатої худоби та коней, а нерідко й низькоякісна овеча вовна. Серед багатьох промислових господарств, в яких виготовлялася повсть або валяне взуття, особливо вирізнялися дрібні підприємства сл. Борисівка Грайворонського повіту, в яких виготовлялося валяне взуття, та дрібні підприємства Орликовської й Довгополянської волостей Старооскільського повіту, в яких виготовлялася повсть для пітників і для утеплення дверей. Вже на 1914 р. в цих кустарних осередках малися спеціальні механічні катальні пристрої з кінним приводом або приводом від водяного колеса [23, с.168].

Важливим фактором економічної модернізації Росії в дорадянській період була

ринкова трансформація кустарної деревообробки. Це стосувалося й Курської та Воронізької губерній, де достаток лісів та трудових ресурсів породило різноманіття малих промислових виробництв, пов'язаних з обробкою дерева: столярство, стельмаство, колісне виробництво, бондарство, виробництво знарядь праці та домашнього начиння та інші промисли. Для місцевого населення дерево стало найкращим матеріалом, що ріднило кустарного майстра з художником, дозволяло з'єднувати утилітарні функції предмета з народним мистецтвом [12, с.54].

Протягом XIX – початку XX ст. відмітилася активна участь сільського населення Курської та Воронізької губерній в розвитку кустарної деревообробки. У різні періоди в цій галузі брали участь більше 20 тис. дрібних промисловців, що цілком відповідало середньому показникові по Російській імперії [11, с.108]. На рубежі XIX - XX ст. товарним виробництвом різноманітних виробів з деревини в Курській та Воронізькій губерніях було зайнято 20 тис. кустарів, в тому числі в Курській губернії – 10,7 тис. кустарів, а в Воронізькій губернії – 9,3 тис. кустарів. Згідно відомостей за 1914 р. нараховувалося майже 16 тис. кустарів, в тому числі в Курській губернії – 9,2 тис. кустарів, а в Воронізькій губернії – 6,7 тис. кустарів. На загальноросійському рівні питома вага курських та воронізьких деревообробників становила близько 2,5 % й за цим показником регіон посідав приблизно 16 місце в європейській частині Російської імперії. Українські народні майстри краю вписали не одну яскраву сторінку в історію кустарної обробки дерева [17, с. 3-8].

Розглядаючи другу половину XIX – початок XX ст. необхідно відмітити, що цей період ввійшов в історію Курської та Воронізької губерній як період досить широкого і динамічного розвитку кустарного ковальства. Так на початку XX ст. в різних кустарних осередках цього краю у сфері кустарної металообробки було зайнято від 6 % до 9 % усього промислового населення. Зокрема в селах Курської губернії українські селяни, які займалися металообробними промислами, склали 4,9 % від усіх

місцевих кустарів, у Воронізькій губернії цей показник складав 8,7 % [17, с. 35-36]. В окремих містах, слободах і селах у цьому кустарному промислі брало участь до 15 % усього місцевого промислового населення [12, с. 98]. Середній загальноросійський показник питомої ваги металообробних промислів в кустарній промисловості дорівнював приблизно лише 6,2 % [9, с. 218-220].

Одним з найпоширеніших був гончарний промисел. В Курській і Воронізькій губерніях де були значні запаси досить коштовних сортів глини, кустарне гончарство відзначалося майже у всіх повітах Курської та Воронізької губерній, а загальне число гончарів на початку XX ст. тут доходило до 2,3 тис. чол. На загальноросійському тлі, за масштабами розвитку кустарного гончарства особливо виділялась Курська губернія, яка впевнено займала одне з провідних місць, поступаючись у цій сфері тільки Московській, Харківській та Полтавській губерніям. В ній повсюдно гончарством займались переважно етнічні українці, які в північних повітах губернії склали значну частину місцевого населення. При цьому курський глиняний посуд відрізнявся різноманітністю форм, високою якістю черепка і глазури, яскравістю фарб у поливі [16, с. 109].

В Курській і Воронізькій губерніях найбільш відомим іконописним осередком стала слобода Борисівка Грайворонського повіту Курської губернії. Незважаючи на те, що масштаби іконного виробництва і якість продукції Борисівського осередку, у порівнянні з такими визнаними в світі центрами пізнього іконопису як Мстера, Холуй і Палех виглядають не менш переконливими й художньо цікавими. Вже до середини XIX ст. слобода Борисівка грала в Російській імперії більш ніж помітну роль у виробництві ікон, постачаючи ними південь і південний захід Росії. Згідно даним, зібраним в 1884-1885 роках борисівські майстри щороку виготовляли майже 316 тис. ікон. Крім самої слободи, церкви якої були прикрашені роботами місцевих майстрів, борисівські ікони наповнювали місцевий курський і загальноросійський ринки, їх збут досягав Кавказу. В багатьох

регіонах борисовские ікони були невід'ємною частиною храмового оздоблення й домашнього молитовного побуту. Відомо також, що розвізники й продавці відвозили й збували борисівські ікони у Болгарії та Сербії [22, с. 136].

Протягом XIX - початку XX ст. іконописний промисел в сл. Борисівці швидко прищепився серед місцевого українського населення, продовжуючи розвиватися й розквітати. Офіційна статистика свідчить, що в 1898 р. в сл. Борисівці було 260 іконописців, а вже на початку XX ст. кустарним іконописом у сл. Борисівка було вже зайняте до 500 майстрів і близько 40 учнів [12, с. 34]. У рік кожна родина, де промислом було зайнято 4-5 працівників, могла написати до 3 тис. ікон, заробивши 200-240 крб. Щорічно борисівськими кустарями виготовлялося близько 1800 тис. ікон, що дозволяло їм заробляти до 400 тис. крб. В борисівському іконописному осередку українські кустарі щороку стали виготовляти до 1,5-2 млн. ікон. ротягом року один іконописець міг зробити до 150 ікон середнього розміру [10, с. 49].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вивчений та узагальнений нами фактичний матеріал переконливо свідчать, що протягом XIX - початку XX ст. кустарне підприємництво в Курській і Воронізькій губерніях було важливою складовою економічного розвитку Росій-

ської імперії. Наведені в статті дані, свідчать про те, що дрібне промислове підприємництво відігравало досить важливу роль в становленні й розвитку ринкових відносин в дорадянській Росії. Проведене дослідження свідчить, що народні промисли та ремесла мали в Курській і Воронізькій губерніях багату та яскраву історію. Важливою умовою організації ефективного господарювання в багатьох селянських громадах було раціональне використання наявних природних ресурсів та їх оптимальне сполучення з накопиченими за століття національними виробничими традиціями. Саме тому, протягом XIX – початку XX ст. в Курській і Воронізькій губерніях виникали кустарні осередки з самобутніми традиціями організації дрібного промислового виробництва. В таких кустарних осередків народні промисли розвивалися на основі поєднання кращих традицій народної творчості з новітніми на той час здобутками декоративно-ужиткового мистецтва. Кустарі намагалися збагачувати свої виробництва новими видами, формами, сюжетами, брали активну участь у задоволенні матеріальних, духовних і естетичних запитів місцевого населення. Поступальний розвиток ринкових відносин, який став характерним для XIX – початку XX ст., пред'являв чимраз більший попит на виробу народних майстрів, особливо на вдосконалені

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисовская Богородицко-Тихвинская обитель [автор текста Павел Субботин]. – Белгород: Бел. обл. тип., 2000. – 48 с.
2. Борисовский район – центр мастеровых России [Редактор А.В. Колесникова] . – Тула: Изд-во Вести, 2008. – 36 с.
3. Будзан А.Ф. Народная резьба по дереву. – К: Б.и., 1957. – 134 с.
4. Бюхер К. Возникновение народного хозяйства / К. Бюхер. – Спб.: Тип. т-ва “Общ. польза”, 1912. – 313 с.
5. Вагнер Г. Ремесленники и их мастерские. Описание и изображение 150 ремесленных и фабричных производств. Спб.-М.: Тип. В. Киршбаума, 1873. – 20 с.

6. Василевский П.И. Очерки кустарной промышленности СССР. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1930. – 294 с.
7. Ведомость о свидетельствах и билетах, выданных на право торговли и промыслов в 1896 году. – СПб.: Тип. Пантелеевых, 1897. – 129 с.
8. Вербина О.Л. Промышленность российской провинции во второй половине XIX - начале XX веков: На материалах Курской губернии : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. – Курск, 2005. – 241 с.
9. Вестник кустарной промышленности. Ежемесячный журнал, издаваемый постоянным бюро Всероссийских съездов деятелей по кустарной промышленности. – СПб.: Тип. Стасюлевича, – 1911. – № 5.

10. Вестник кустарной промышленности. Ежемесячный журнал, издаваемый постоянным бюро Всероссийских съездов деятелей по кустарной промышленности. – СПб.: Тип. Стасюлевича, – 1913. – №9.
11. Вестник кустарной промышленности. Ежемесячный журнал, издаваемый постоянным бюро Всероссийских съездов деятелей по кустарной промышленности. – Петроград: Тип “Энергия”. – 1916. – №15.
12. Вестник кустарной промышленности. Ежемесячный журнал, издаваемый постоянным бюро Всероссийских съездов деятелей по кустарной промышленности. – Петроград: Тип “Энергия”. – 1916. – №17.
13. Вестник кустарной промышленности. Орган главного управления по делам кустарной и легкой промышленности и промысловой кооперации (Главкустпром). – Петроград: Тип “Энергия”. – 1922. – №1-2.
14. Водарский Я.Е. Промышленные селения центральной России в период генезиса и развития капитализма. – М.: Просвещение, 1972. – 421 с.
15. Водарский Я.Е., Истомина Э.Г. Сельские кустарные промыслы Европейской России на рубеже XIX-XX столетий. – М.: Изд-во Инст-т рос. истории РАН, 2004. – 516 с.
16. Военно-статистический сборник / [под ред. Н.Н. Обручева]. – СПб.: Воен. типография, 1871 – Вып. IV. Россия. – 1871. – 922, 235 с.
17. Воронежская выставка сельских произведений в 1857 году. – Воронеж: Тип. земства, 1854. – 92 с.
18. Воронов В. Крестьянское искусство: Избранные труды. – М.: Сов. художник, 1972. – 350 с.
19. Воронцов В.П. Значение кустарных промыслов, общие условия их развития и меры по их поддержанию в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1902. – 27 с.
20. Маслов Н.П. Обработывающие промыслы крестьян Грайворонского уезда // Мат. конф. «Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура». – Белгород: БПУ, 2006. – С. 55-57.
21. Маслов П. Кустарная промышленность // Энциклопедический словарь русского библиографического института «Гранат». – М.: Изд-е 7-е. – Т. 26. – С. 260-272.
22. Материалы по исследованию кустарной промышленности Курской губернии. – Курск: Тип. губ. земства, 1904. – 157 с.
23. Материалы по истории крестьянской промышленности. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т.2. – 563 с.
24. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1881. – Т. 7. – С. 891-897.
25. Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1880. – Вып. VI. – С. 650-654.

REFERENCES

1. Borysovskaja Bohorodytsko-Tykhvynskaia obytel [avtor teksta Pavel Subbotyn]. – Belhorod: Bel. obl. typ., 2000. – 48 s.
2. Borysovskiy raion – tsentr masterovыkh Rossyy [Redaktor A.V. Kolesnykova] . – Tula: Yzd-vo Vesty, 2008. – 36 s.
3. Budzan A.F. Narodnaia rezba po derevu. – K: B.y., 1957. – 134 s.
4. Biukher K. Voznykovenye narodnoho khoziaistva / K. Biukher. – Spb.: Typ. t-va “Obshch. polza”, 1912. – 313 s.
5. Vahner H. Remeslennyky y ykh masterskye. Opysanye y yzobrazhenye 150 remeslennykh y fabrychnykh proyzvodstv. SPb.-M.: Typ. V. Kyrshbauma, 1873. – 20 s.
6. Vasylevskiy P.Y. Ocherky kustarnoi promyshlennosty SSSR. – M.-L.: Hos. yzd-vo, 1930. – 294 s.
7. Vedomost o svydetelstvakh y byletakh, vydannykh na pravo torhovly y promyslov v 1896 hodu. – SPb.: Typ. Panteleevykh, 1897. – 129 s.
8. Verbyna O.L. Promyshlennost rossyiskoi provyntsyy vo vtoroi polovyne XIX - nachale XX vekov: Na materyalakh Kurskoi hubernyy : dys. ... kand. yst. nauk : 07.00.02. – Kursk, 2005. – 241 s.
9. Vestnyk kustarnoi promyshlennosty. Ezhemesiachnyy zhurnal, yzdavaemyy postoiannym biu-ro Vserossyiskykh sьezdov deiatelei po kustarnoi promyshlennosty. – SPb.: Typ. Stasiule-vycha, – 1911. – № 5.
10. Vestnyk kustarnoi promyshlennosty. Ezhemesiachnyy zhurnal, yzdavaemyy postoiannym biuro Vserossyiskykh sьezdov deiatelei po kustarnoi promyshlennosty. – SPb.: Typ. Stasiu-levycha, – 1913. – №9.

11. Vestnyk kustarnoi promyshlennosty. Ezhemesiachnyi zhurnal, yzdavaemyi postoiannym biuro Vserossyiskykh s'ezdov deiatelei po kustarnoi promyshlennosty. – Petrohrad: Typ “Enerhiya”. – 1916. – №15.
12. Vestnyk kustarnoi promyshlennosty. Ezhemesiachnyi zhurnal, yzdavaemyi postoiannym biuro Vserossyiskykh s'ezdov deiatelei po kustarnoi promyshlennosty. – Petrohrad: Typ “Enerhiya”. – 1916. – №17.
13. Vestnyk kustarnoi promyshlennosty. Orhan glavnoho upravleniia po delam kustarnoi y lehkoi promyshlennosty y promyslovoi kooperatsyy (Hlavkustprom). – Petrohrad: Typ “Enerhiya”. – 1922. – №1-2.
14. Vodarskyi Ya.E. Promyshlennyye seleniia tsentralnoi Rossyy v peryod henezysa y razvytyia kapitalyзма. – M.: Prosveshchenye, 1972. – 421 s.
15. Vodarskyi Ya.E., Ystomyna Э.Н. Selskye kustarnyye promysly Evropeiskoi Rossyy na rubezhe XIX-XX stoletii. – M.: Yzd-vo Ynst-t ros. ystoriy RAN, 2004. – 516 s.
16. Voenno-statystycheskyi sbornyk / [pod red. N.N. Obrucheva]. – SPb.: Voen. tipohrafiya, 1871 – Выр. IV. Rossyia. – 1871. – 922, 235 s.
17. Voronezhskaiia vystavka selskykh proyzvedenyi v 1857 году. – Voronezh: Typ. zemstva, 1854. – 92 s.
18. Voronov V. Krestianskoe yskusstvo: Yzbrannyye trudy. – M.: Sov. khudozhnyk, 1972. – 350 s.
19. Vorontsov V.P. Znachenye kustarnykh promyslov, obshchye usloviya ykh razvytyia y меры po ykh podderzhaniyu v Rossyy. – SPb.: Typ. V. Kyrshbauma, 1902. – 27 s.
20. Maslov N.P. Obrabatyvaiushchyye promysly krestian Hraivoronskoho uезда // Mat. konf. «Iuh Rossyy v proshlom y nastoiashchem: ystoriya, ekonomyka, kultura». – Belhorod: BPU, 2006. – S. 55-57.
21. Maslov P. Kustarnaia promyshlennost // Эntsyklopedycheskyi slovar russkoho byblyohrafiyetskoho ynstytuta «Hranat». – M.: Yzd-e 7-e. – T. 26. – S. 260-272.
22. Materyaly po yssledovaniyu kustarnoi promyshlennosty Kurskoi hubernyy. – Kursk: Typ. hub. zemstva, 1904. – 157 s.
23. Materyaly po ystoriy krestianskoi promyshlennosty. – M.-L.: Yzd-vo AN SSSR, 1952. – T.2. – 563 s.
24. Trudy komyssey po yssledovaniyu kustarnoi promyshlennosty v Rossyy. – SPb.: Typ. V. Kyrshbauma, 1881. – T. 7. – S. 891-897.
25. Trudy Komyssey po yssledovaniyu kustarnoi promyshlennosty Rossyy. – SPb.:Typ. V. Kyrshbauma, 1880. – Выр. VI. – S. 650-654.